

UDK: 910.4(560)

930.2(560)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 23. rujna 2021.

Crvena boja u *Putopisu* Evlije Čelebija

Marta Andrić i Musa Duman

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul

martaandric@yahoo.com

mduman@fsm.edu.tr

Sažetak

U osmanskim arabičkim rukopisima uz temeljnu crnu tintu često je korištena i tinta crvene boje. Crvena je boja prepisivaču ili autoru služila da u tekstu istakne ono što smatra važnim te je tako i njemu i čitatelju olakšavala snalaženje na stranicama rukopisa. I u *Putopisu* Evlije Čelebija crvena je tinta primijenjena na uobičajene načine: korištena je za pisanje ponekih riječi, za pisanje linija iznad riječi koje se želi istaknuti (kao što se u zapadnoj tradiciji koristi podcrtavanje) te za znakove u obliku malenoga kruga ili cvjetića. Moglo se pretpostaviti da bi tumačenje toga sustava crvenih oznaka i utvrđivanje razloga zbog kojih su korištene trebalo pridonijeti postizanju preglednosti nad *Putopisom* koji je iznimno opsežno djelo. Stoga je cilj ove analize bio odgovoriti na pitanja gdje se, koliko dosljedno i – ako je to moguće pretpostaviti – s kojom namjerom u tekstu koristila crvena boja. Korpus istraživanja bili su dijelovi V. knjige *Putopisa* u kojima Evlija opisuje svoja putovanja područjima današnje Hrvatske. Osim odgovora na navedena pitanja, ovo je istraživanje pokazalo da analiza dijelova teksta istaknutih crvenom bojom može pridonijeti i boljem razumijevanju sadržaja *Putopisa* te potaknuti nova pitanja vezana uz proces njegova osmišljavanja i nastajanja.

Prije dvadesetak godina na crvenu boju u arabičkim rukopisima pažnju je privukao roman *Zovem se Crvena* turskoga nobelovca Orhana Pamuka. Za hrvatski prijevod toga romana zasluge idu profesoru Ekremu Čauševiću¹. Taj je roman oživio svijet osmanskih minijaturista, iluminatora i pisara, a čitateljima omogućio da zajedno s junacima romana i sami prožive užitek koji donosi pažljivo promatranje iluminiranih rukopisa. Rukopis *Putopisa* Evlije Čelebija nije iluminiran, ali se i on može ne samo čitati nego i promatrati. Ovim radom upućujemo čestitke dragom profesoru Čauševiću, podsjećajući na lijepo i entuzijastično razdoblje prevođenja i objave romana *Zovem se Crvena*.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, paleografija, rubrikacije, crvena boja

¹ Orhan Pamuk, *Zovem se Crvena*, prev. Ekrem Čaušević i Marta Andrić. Zagreb: Vuković&Runjić, 2004.

1. Uvod

U arabičkim rukopisima crvena tinta korištena je za pisanje riječi (naslova, ključnih riječi i sl.), za pisanje linija iznad riječi koje se želi istaknuti (kao što se u zapadnoj tradiciji koristi podvlačenje) te za znakove u obliku kružića ili cvjetića koji dijele tekst na manje cjeline ili ukazuju na stihove i rime (Daub, Haase, 2016; Gacek, 2009: 227-229; natuknica „Rubrics and rubrication“). Na taj način crvena je boja onome tko piše služila da istakne ono što smatra važnim i tako olakšavala snalaženje u tekstu i prepisivaču ili autoru i čitatelju.

Putopis Evlije Čelebija iznimno je opsežno djelo: sastoji se od 10 knjiga koje, prema današnjim mjerilima, ukupno obuhvaćaju oko 10.790 kartica teksta². U tako opsežnom tekstu dobro je došla svaka metoda koja pruža mogućnost da se nad tekstom stekne preglednost. Svrha dijelova rukopisa koji su pisani ili označeni crvenom bojom bila je upravo ta da i čitateljima i autoru tekst učine preglednijim, i to onako kako je zamislio sam Evlija. S obzirom na to, moglo se pretpostaviti da bi analiza crvenih dijelova teksta trebala pokazati što je sam Evlija smatrao važnim, odnosno kako je zamislio strukturu svoga djela. Polazeći od tih pretpostavki, namjera je ovoga rada bila istražiti gdje je i zašto u tekstu korištena crvena boja te izvidjeti do koje nam mjere istraživanje naglašenih dijelova može pomoći u razumijevanju procesa osmišljavanja i nastajanja *Putopisa*.

Osmanski putnik i putopisac Evlija Čelebi (1611–1685?) rodio se u Istanbulu u obitelji povezanoj sa sultanskim dvorom: otac mu je bio starješina dvorskih zlatara, a majka je bila u srodstvu s više uglednih i utjecajnih osoba u Carstvu, primjerice s Melek Ahmed-pašom, bosanskim beglerbegom. Stekao je svestrano obrazovanje na dvorskim školama, ali se nije odlučio za službu izravno vezanu uz dvor, nego je velik dio života (od 1640. do 1673.) proveo putujući po Osmanskom Carstvu i područjima koja s njime graniče. Na putovanja je išao kao pratnja provincijskih upravitelja i vojskovođa (spomenutog Melek Ahmed-paše i drugih) i pri tome obnašao razne dužnosti: bio je njihov tajnik, glasnik, prijatelj i zabavljač, popisivač i poreznik te imam i mujezin, a obavljao je i pregovaračke i diplomatske zadatke. Godine 1673. godine nastanio se u Kairu u kojemu je, pretpostavlja se, i umro. Ondje je, smatra se, napisao *Putopis* na temelju bilježaka koje je vodio tijekom svojih putovanja (Kreiser, 2005; Andrić, 2018: 2).

Kako je *Putopis* djelo koje zbog svoje sadržajne i jezične osebnosti nije odgovaralo strogim kanonima i esteticima osmanske proze, njegova vrijednost dugo nije bila prepoznata. Tek se u zadnjih nekoliko desetljeća o njemu govori kao o najvažnijem

² Pod karticom teksta podrazumijevamo 1.800 grafičkih znakova, uključujući i razmake. Najmanja od deset knjiga (II. knjiga) ima oko 780 kartica teksta, a najveća (X. knjiga) oko 1.420 kartica. Broj znakova naveden je prema latiničkom prijepisu *Putopisa* koje je objavio nakladnik Yapı Kredi Yayınları u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007.

pojedinačnom djelu osmanske književnosti i najopsežnijem putopisu u osmanskoj, a moguće i u svjetskoj književnosti (Hagen, 2009: 209). No, kao i ranije, i dalje se *Putopis* pretežno koristi kao izvor za historioografska istraživanja, dok su filološka i kodikološka istraživanja daleko malobrojnija (Andrić, 2018: 7-8).

2. O rukopisima Evlijinog *Putopisa*

Putopis se, kako je rečeno, sastoji od deset knjiga. Područje današnje Hrvatske spominje se i opisuje u mnogo navrata, a posebno u petoj, šestoj i sedmoj knjizi. Te je dijelove *Putopisa*, kao i ostale dijelove koji obuhvaćaju prostore bivše Jugoslavije, na bosanski jezik preveo orijentalist Hazim Šabanović. Njegov je prijevod objavljen u Sarajevu 1954. (prvi dio) i 1957. (drugi dio) s naslovom: *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Šabanovićev uzorni prijevod nastao je prema tiskanom izdanju *Putopisa* objavljenom u Istanbulu u razdoblju od 1896. do 1938., koje je bilo kontrahirana i jezično izmijenjena verzija rukopisa iz Knjižnice Sulejmanije. U drugoj polovici dvadesetog stoljeća ustanovljeno je da je taj primjerak samo prijepis, a da je izvorni rukopis onaj koji se čuvao u paviljonima Bagdad i Revan sultanske palače Topkapı u Istanbulu.

Analizirajući nekoliko poznatih primjeraka Čelebijeva djela, Richard Kreutel je 1972. zaključio da je među njima arhetip tzv. rukopis S (S je kratica za *saray*, odnosno sultansku palaču, *Topkapı Sarayı*, gdje je rukopis nađen). S obzirom na obilježja rukopisa, odbačena je mogućnost da se radi o običnom prijepisu za koji bi bio odgovoran samo pisar, tako da se dalje promišljanje svelo na pitanje do koje je mjere taj rukopis pisao Evlija. Vodeći među istraživačima koji su se izravno bavili tim pitanjem bili su Pierre MacKay i Robert Dankoff. MacKay je zaključio da Evlija rukopis nije vlastoručno pisao, nego da je to činio pisar uz Evlijin stalni nadzor i upute (MacKay, 1975, 2011). Robert Dankoff (2017) je pak ustvrdio da je pisar pisao samo konsonantski kostur, a Evlija dodavao dijakritičke točke, oznake za vokale, ispravke i rubne bilješke. Tvrdnjom da su u izradi rukopisa sudjelovali i Evlija i pisar, MacKay i Dankoff nisu umanjili Evlijino autorstvo. Prema njihovim tumačenjima, uloga pisara bila je samo ta da prepisujući bilješke slijedi Evlijine zamisli o tekstu i njegovoj vizualnoj strukturi, a Evlija je tekst naknadno dopunjavao i ispravljao i tako ga doveo do oblika u kojemu je sačuvan. K tome, Dankoff je odbacio mogućnost da je rukopis makar i dijelom nastao pisanjem prema diktatu, kako je to sugerirao MacKay (Dankoff, 2017; Tezcan, 2012: 64-68).³

No, mnogi drugi istraživači *Putopisa*, a pogotovo oni koji su se bavili jezikom toga djela, skloniji su mišljenju da je tekst pisao sam Evlija. Jezik *Putopisa* ne nalikuje jeziku ni jednog drugog osmanskog teksta (Dankoff, 1991: 5). Jedna od njegovih temelj-

³ Za našu temu važno je i to da MacKay i Dankoff, kao i ranije analize rukopisa, nisu dali nikakav sud o crvenom dijelu teksta.

nih posebnosti jest ta da je – u nastojanju da prenese govorni jezik onoga vremena – u njemu narušen uobičajeni, ukalupljeni i arhaični način zapisivanja riječi kakav bi se mogao očekivati od prepisivača.⁴ Važno je također napomenuti da se smatra da ortografske i jezične neobičnosti *Putopisa* ne potječu iz neznanja, kako se tvrdilo sve do potkraj dvadesetog stoljeća, nego se, upravo suprotno, ta jezična nekonvencionalnost tumači kao odraz Evlijina izvrsnog obrazovanja (Develi, 1995; Duman, 1995).

Uglavnom, pitanje sudjelovanja ili nesudjelovanja pisara u nastajanju rukopisa *Putopisa* zasad još nije riješeno i ono zahtijeva dalja istraživanja.⁵ Mi ćemo mu se u ovome radu još vraćati jer je to pitanje važno i za dio koji je pisan crvenom tintom.

Objava latiničkoga prijepisa *Putopisa* znatno je unaprijedila uvjete za istraživanje.⁶ Ipak, to se izdanje ne može smatrati kritičkim izdanjem, nego samo pouzdanim latiničkim prijepisom (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001: IX). Već je spomenuto da su *Putopis* kao izvor najviše koristili povjesničari, dok je filoloških istraživanja bilo daleko manje.⁷ Paleografska strana rukopisa, osim u članku Richarda F. Kreutela (1972) te u gore navedenim radovima MacKaya i Dankoffa (Dankoff, 2017), nije zasebno istraživana⁸, samo je u nekim radovima vrlo kratko usputno spomenuta.

Kako je rečeno, pretpostavlja se da je rukopis S nastao na temelju Evlijinih ranijih bilježaka.⁹ Pisan je uredno, lijepim i čitkim rukopisom, stranice su pažljivo

⁴ To je posebice značajno kad se ima u vidu činjenica da osmanska arabica nije bila prilagođena bilježenju fonoloških i morfonoloških obilježja osmanskog turskog jezika zbog čega ga je na temelju tekstova pisanih arabicom moguće rekonstruirati samo ukoliko je zapisivač iznimno nastojao na tome da jezik što vjernije dokumentira. Da bi to postigao, bio je primoran kršiti uobičajena ortografska pravila koja su konzervirala arhaične oblike i zanemarivala promjene kroz koje je jezik prolazio (Duman: 1995). Na temelju paleografskih, ortografskih i jezičnih obilježja teksta, kao i na temelju analize njegova sadržaja, i Martin van Bruinessen (1988: 5-9) i Christiane Bulut (1997: 5-9) zaključuju da je tekst pisao sam Evlija.

⁵ Istraživanja odnosa autora i pisara u osmanskim tekstovima relativno su nova (v. npr. Arslan, 2021). Njihovo će napredovanje pridonijeti rješavanju toga pitanja i u *Putopisu*.

⁶ To je prijepis rukopisa S koji je objavio nakladnik Yapı Kredi Yayınları u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007.

V. knjiga koja je relevantna za ovaj rad objavljena je 2001. (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001). U rukopisu S nisu sačuvane IX. i X. knjiga, one su rekonstruirane na temelju drugih rukopisa.

⁷ Među tim malobrojnim filološkim radovima treba izdvojiti pomoćni rječnik neobičnih i stranih riječi koje su specifične za *Putopis* autora R. Dankoffa (Dankoff, 2008) te monografije iz područja historijske fonologije M. Dumana i H. Develija koji su utvrdili stanje i stadij razvoja vokalne i konsonantske harmonije u osmanskom turskom 17. stoljeća (Develi, 1995; Duman, 1995). O dosadašnjim istraživanjima vidjeti više u: Dankoff-Tezcan, 2012; Andrić, 2018.

⁸ Ni ta tri članka ne donose potpun paleografski opis rukopisa, nego su usmjerena samo na ona paleografska obilježja koje autori članaka smatraju presudnim u otkrivanju arhetipa rukopisa (Kreutel), ili pak odnosa Evlije i pisara (MacKay i Dankoff).

⁹ MacKay odnos bilježaka i rukopisa S sažima na sljedeći način: "...s obzirom na ujednačenost papira i rukopisa, čini se da je rukopis S produkt intenzivnog rada u relativno kratkom periodu,

organizirane, a margine ujednačene. U pisanju su korištene dvije boje: tekst je pisan crnom tintom, a crvena je služila za isticanje pojedinih dijelova. Po svemu tome može se zaključiti da je ova verzija teksta pisana za javnu uporabu.¹⁰ No, rukopis nije u potpunosti završen: dijakritičke točke, znakovi za vokalizaciju koji su bilježeni po potrebi, kao i dodatna tumačenja na rubovima stranica, uneseni su do V. knjige relativno sustavno (Tezcan, 2012: 69), a nakon toga sporadično. K tome, u tekstu su u svim knjigama zamjetne praznine koje su trebale biti naknadno popunjavane.¹¹

3. Analiza primjene crvene tinte u rukopisu *Putopisa*

Analiza primjene crvene tinte u ovome radu temelji se na dijelovima V. knjige *Putopisa* u kojima Evlija opisuje područja današnje Hrvatske. Ti dijelovi obuhvaćaju oko 115 kartica teksta.¹² U njima Evlija opisuje događaje iz 1660. godine kad je kao pratitelj ili u službi svoga pokrovitelja, Melek Ahmed-paše, u četiri navrata iz današnje Bosne i Hercegovine ulazio na područje današnje Hrvatske – tri puta u južnu Hrvatsku, jednom u sjevernu. Tijekom boravka u sjevernoj Hrvatskoj obavio je i jedan diplomatski zadatak nakon kojega je otputovao u Istanbul, o čemu će biti riječi kasnije. Njegovim odlaskom u Istanbul završavaju epizode vezane uz područje današnje Hrvatske u petoj knjizi.

Analizirani tekst obaseže 50 stranica. Svaka stranica sadrži 34 retka, ravnomjerno raspoređena. Tekst je pisan pismom *neshi*, crnom tintom, a rubrikacije, znakovi u obliku malenoga kruga ili cvjetića te linije za nadvlačenje crvene su boje. Nakon pisanja tekst je na svakoj stranici uokviren jednostavnim crvenim linijama. Od str. 159b do 164b tekst je manje uredan. Bilješke na marginama vrlo su rijetke, nešto su primjetnije od str. 159b do 164b. Tekst sadrži i dosta praznina.

i ne sumnjam da je pisanje i počelo i završilo u Kairu. Poprilično je očito da rukopis S nisu dnevnici u koje je [Evlija] pisao bilješke tijekom putovanja. Takvi dnevnici morali su postojati, i možda još uvijek postoje neprimijećeni i neprepoznati u nekoj od knjižnica u Kairu.” (MacKay, 1975: 292).

¹⁰ O razlikama između rukopisa namijenjenih javnoj uporabi (i prodaji) i onih za osobnu uporabu vidjeti u: Bauden, Franssen (ur.), 2020: 4.

¹¹ Razlog nedovršenosti MacKay naslućuje iz samog rukopisa i uživljeno ga sažima riječima: „Imam osjećaj da se može zamijetiti i težnja da se rad što prije privede kraju, uzrokovana predosjećajem smrti.“ (MacKay, 1975: 281).

¹² Nalaze se na stranicama od 137a25 (str. 137a, redak 25) do 150b25; od 154a21 do 164b34 te od 167b14 do 168a8. U radu je korišten faksimil autografa: Evliya Çelebi (2014). *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli tıpkıbasım*. Vol. 3. Ur. S. A. Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu, te latinički prijepis V. knjige: Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Ur. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları. Citati u ovome radu donose se u prijepisu toga izdanja (uz manje intervencije autora ovoga rada), a u citiranju će biti označeni samo brojem stranice u autografu.

Koliko znamo, crvena boja u osmanskim arabičkim rukopisima dosad još nije bila predmetom zasebnih istraživanja. Stoga nećemo moći vršiti poredbu u metodologiji i rezultatima s drugim istraživanjima, nego ćemo samo izložiti rezultate analize našega korpusa. Kategorije o kojima govorimo teško su mjerljive, ali smo unatoč tome nastojali da rezultate analize, koliko god je to bilo moguće, prikazemo brojčano, odnosno statistički.

Prisutnost crvene boje u rukopisu podijelili smo prema sljedećim kategorijama:

1. Riječi pisane crvenom bojom¹³
 - 1.A. Naslovi
 - 1.B. Vlastita imena
 - 1.C. Citati
 - 1.D. Bilježenje datuma
 - 1.E. Veznik *ve* („i“)
 - 1.F. Drugi veznici i prilozii
 - 1.G. Ostale crvene riječi i fraze
2. Crveni cvjetići, nadvlačenje, brojke, okviri i ostalo
 - 2.A. Cvjetići
 - 2.B. Nadvlačenje
 - 2.C. Bilježenje brojki
 - 2.D. Okvir i ostalo.

3.1. Riječi pisane crvenom bojom¹⁴

3.1.A. Naslovi

Naslovi su dosljedno i sustavno pisani crvenom tintom. Veličinom slova ne razlikuju se od ostalog teksta. Prema njihovoj važnosti i obuhvatnosti može ih se podijeliti u četiri skupine:

¹³ U radu smo termin „riječ“ koristili u značenju ortografske riječi, odnosno niza slova koja su u pismu u skladu s pravopisnim pravilima omeđena bjelinama sa strane, dok smo termin „leksem“ koristili kad se podrazumijeva ukupnost svih oblika i značenja riječi. (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52863>)

¹⁴ U cjelovitom latiničkom prijepisu *Putopisa* objavljenom u Istanbulu, kao i u parcijalnim prijepisima u monografijama (npr.: Transliteration, u: *Evlia Çelebi in Diyarbekir*, 1988: 112-200 (izbor relevantnih dijelova iz IV. knjige); Textedition, u: Bulut, 1997: 133-263 (izbor relevantnih stranica iz knjige III. i IV.); Text, u: Karateke, 2013: 21-79 (izbor relevantnih stranica iz V. knjige)) u kategorijama koje su u ovdje primijenjenoj podjeli okupljene pod krovnom naslovom „3.1. Riječi pisane crvenom bojom“, kako se moglo i očekivati, nije korištena crvena boja. Naslovi su naglašeni onako kako je to uobičajeno u suvremenim tiskanim tekstovima (novim retkom, masnim slovima, kurzivom i sl.), stihovi i citati su eventualno također istaknuti odgovarajućim formatiranjem teksta ili kurzivom, a ostale kategorije nisu ni na koji način istaknute. Uslijed toga, činjenica da su one u rukopisu pisane crvenom tintom ostaje u prijepisima nezamijećena.

- a) naslovi većih cjelina
- b) naslovi poglavlja koji počinju leksemom *evsaf* („opis“)
- c) naslovi poglavlja koji počinju leksemom *menzil* („konačište“)
- d) ostali naslovi.

a) Naslovi većih cjelina završavaju riječima *beyan eder* ili *bildirir* („govori (se) o“). U njima se iznose rute, odnosno dionice putova kojima se Evlija kretao, bilo da je išao s većom skupinom osmanske vojske, ili u manjim skupinama, ukoliko je bio na diplomatskom zadatku. Prvi od tih naslova, primjerice, glasi: „Govori se o utvrdama na koje smo naišli u blagoslovljenoj Bosni u mletačkom vilajetu krenuvši s bezbrojnom vojskom (-)¹⁵ dana mjeseca (-) godine (-) iz Livanjskoga polja plijeniti gradove Zadar i Šibenik“¹⁶, dok je zadnji: „Govori se o tome kako smo se iz Banja Luke u galopu uputili prema Istanbulu“¹⁷. U analiziranom korpusu takvih je naslova ukupno dvanaest. Četiri su napisana na sredini stranice (str. 137b, 142b, 148a i 154a), a ostali su uklopljeni u tekst. U pet naslova predviđeno je i zapisivanje datuma (u netom spomenutima, te u naslovu na str. 142a), no samo je u jednome naveden potpuni datum: „desetoga dana mjeseca muharrema godine 1071.“ (*sene 1071 mâh-ı Muharrem'inin onuncu gününde*, 142a). U dva naslova navedena je samo godina (također 1071.), dok je u preostala dva – kako se vidi i iz gore navedenoga prvog primjera – za datum predviđeno mjesto, ali je ostavljena praznina. Po tome se može zaključiti da je sustav naslova i podnaslova nastao znatno kasnije u odnosu na ono što se opisuje, u vrijeme kad sam Evlija više nije znao kad se točno događalo ono što je opisano, ukoliko to nije imao zabilježeno od ranije.

Unutar takvih većih cjelina, mjesta kroz koja je Evlija prolazio opisana su u poglavljljima čiji naslovi počinju leksemom *evsaf* („opis“) ili *menzil* („konačište“).

b) Po opširnosti sadržaja slijede poglavlja čiji naslovi počinju leksemom *evsâf* („opis“). Tih je naslova 72 i svi su pisani crvenom tintom. Trideset i jedan je pisan u rimi, što u osmanskoj tradiciji nije neobično za djela koja su, kao *Putopis*, dijelom pisana u rimovanoj prozi.¹⁸ Svi rimovani naslovi imaju istu strukturu: počinju leksemom *evsâf*, podijeljeni su na dva dijela riječju *ya'nî* („odnosno“, „to jest“), završavaju imenom mjesta čiji opis najavljuju, a rima je uvijek motivirana tim završnim

¹⁵ „(-)“ je oznaka za prazninu u rukopisu.

¹⁶ *Sene (-) mâh (-) (-) gününde Hilevne sabrâsından asker-i deryâ-misâl ile Bosna-i mübârekede Venedik vilâyetinde kal'a-i Zadra ve Šibenik'i gâret etmeğe gitdiğimiz kulâ'ları beyân eder*, 137a. Svi prijevodi pripadaju autorima. Vlastita imena uglavnom smo prenosili prema prijevodu Hazima Šabanovića (Evlija Čelebi, 1967).

¹⁷ *Banaluka'dan ilgar ile İslâmbol'a gitdiğimiz bildirir*, 163b.

¹⁸ Rimovana proza (tzv. sadž) nije svojstvena samo Evliji; uobičajena je u islamskoj književnoj tradiciji, i seže sve do *Kur'ana* (Lamers, 1988: 67; Andrić, 2018: 13).

toponimom. Npr.: *Evsâf-ı serhadd-i tehlike, ya'nî dâr-ı gâzîyân kal'a-i Bihke* („Opis opasnoga krajišta, odnosno kuće ratnika, utvrde Bihać“, 155a). Trideset i dva naslova ove vrste ostala su nedovršena: imaju istu strukturu, ali im nedostaje dio koji bi se trebao rimovati sa završnim toponimom. Neispisanu prazninu u tim naslovima trebala je ispuniti rima koje se Evlija u trenutku pisanja očito nije mogao sjetiti. Npr.: *Evsâf-ı (-), ya'nî dâr-ı mücâhidân kal'a-i Yakova* („Opis (-), odnosno kuće ratnika, utvrde Đakovo“, 159b). Osam naslova koji počinju s *evsâf* pisano je bez rime.

U svim naslovima ove vrste riječ *ya'nî* uvijek je pisana crnom tintom, dok su sve ostale pisane crvenom.¹⁹ U 62 slučaja ova vrsta naslova, uz to što je pisana crvenom tintom, naglašena je i time što se nalazi na početku retka.

Sadržajno, naslovi ove vrste najavljuju opširniji opis mjesta koje je u naslovu navedeno. Ako se radi o većem i značajnijem mjestu, mogu imati i potpoglavlja odnosno podnaslove. Npr. naslov „Opis krajišta Koprovnik²⁰, odnosno stamene utvrde Cernik“ (*Evsâf-ı serhadd-i Koprovnik, ya'nî kal'a-i üstüvâr Çernik*, 157a) ima i podnaslove „Opis područja utvrde Cernik“ te „Pohvala varoši utvrde Cernik“. I takvi podnaslovi pisani su crvenom bojom.

Naslovima koji počinju leksemom *evsâf* često slijede i veće praznine, koje oba-sežu i po nekoliko redaka. Dakle, sustavnost u osmišljavanju strukture teksta koja se očituje u naslovima prisutna je i stabilna, i na nju upućuje crvena boja naslova kao i organizacija redaka odnosno stranica, međutim, tu početnu ideju o strukturi Evlija očito nije mogao ili stigao do kraja ostvariti. Na str. 156b, nakon niza od devet nedovršenih naslova ove vrste kojima slijede vrlo šture informacije o povijesti u njima navedenih naselja, a potom i praznine od po dva-tri retka, takav nedovoljan opis objašnjava sljedećim riječima: „Budući da bi – kad bismo gore spomenute tvrde utvrde u potpunosti opisali, s njihovim oblikom, stilom, načinom gradnje, svim građevinama i klimom – nastao još jedan svezak, a tolika pisanija bila preprekom našim putovanjima, zadovoljili smo se s ovolikim opisom.“ Ta se opaska može shvatiti dvojako: s jedne strane, nakon tih naslova predvidio je vrlo malo mjesta za tekst (za svaki naslov po tri retka), odnosno predvidio je vrlo kratak opis, a k tome ga nije ni napisao, nego poslije tih naslova, kako je rečeno, slijede praznine. Razumljivo je da mu način života nije ostavljao dovoljno vremena za pisanje, no ostaje pitanje zašto su neki lokaliteti opisani opširno, i na temelju osobnoga doživljaja i na temelju pisanih ili usmenih izvora o njihovoj povijesti i sl., dok su neki – među kojima, kako će se niže vidjeti, ima i značajnih gradova – vrlo skromno opisani, premda se na papiru predviđa prostor i za njihov opis. U takvim slučajevima prema veličini praznine možemo procijeniti koliko je važnim smatrao mjesto iz naslova, a

¹⁹ Samo su u naslovu na str. 144b točkice slova *ye* u riječi *ya'nî* dva puta napisane crvenom bojom.

²⁰ U *Putopisu* se spominju brojni toponimi koje zasad nije moguće prepoznati i ubicirati. Oni će u ovome radu biti preneseni bez dodatnog propitivanja i analize, a njima i načinima na koje ih je Evlija bilježio trebao bi biti posvećen poseban rad.

analiza usmjerena na praznine u tekstu vjerojatno bi barem donekle odgovorila na navedeno pitanje i upotpunila naše oskudno znanje o nastajanju teksta *Putopisa*.

c) Naslova koji počinju leksemom *menzil* („konačište“) u analiziranom je korpusu ukupno 52. Za razliku od relativno statičnih tekstova koji slijede nakon podnaslova koji počinju leksemom *evsâf*, ovo su kratka poglavlja koja donose dinamičniji sadržaj. Uz mogući opis konačišta, glavna je svrha ovih poglavlja pružanje informacija o tome što se zbivalo na lokalitetu na kojemu je Evlija – zajedno s vojnom ili kakvom drugom skupinom u kojoj se nalazio – noćio, kao i o događajima sljedećega dana, sve do novoga konačišta. Evo jednog od kraćih primjera: „Konačište Ahmed-babina utvrda. Ovdje smo čuli brojne vijesti, a sljedećega dana, dok smo išli opet prema zapadu, pridružio nam se Ahmed-babin sin Ismail-baba, zbog čega sam se osjećao kao da je čitav svijet moj. Odande smo za dvanaest sati uz silne muke i nevolje stigli do konačišta utvrde Sinj.“ (148b). I za pisanje naslova ove vrste sustavno je i bez iznimke korištena crvena boja.²¹

Nakon tih naslova nema znatnijih praznina, a s obzirom i na to da se oslanjaju na osobni doživljaj, može se zaključiti da ih je Evlija zapisivao u vrijeme kad su se i zbivali, kao neku vrstu dnevnika. I cjeline pod naslovima koji počinju leksemom *evsâf* također mogu sadržavati i osobni, memoarsko-dokumentaristički osvrt, no, za razliku od opisa konačišta, one su zamišljene ambicioznije i više nalikuju enciklopedijskim napomenama o pojedinim mjestima; moguće je da su upravo zbog te ambiciozne zamisli za takvim naslovima slijedile praznine koje pokazuju namjeru da se ta mjesta jednom bolje opiše, vjerojatno koristeći neke druge pisane izvore. S obzirom na to da se radi o dva različita načina opisivanja mjesta, u analiziranom dijelu *Putopisa* više je mjesta u naslovima spomenuto na oba načina. Primjerice, Kostajnica je navedena u sljedeća dva naslova: „Opis (-), odnosno velike utvrde Kostajnice“ (154b) i „Konačište, grad Kostajnica“ (157a).

d) Pod zadnjom vrstom naslova nalaze se cjeline koje se sadržajno udaljavaju od uobičajenih potpoglavlja i donose relativno opširne pripovijetke, legende ili opise događaja – proživljenih ili samo čuvenih – vezane uz područja koja se opisuju. Zato ih i posebno ističemo. Takvih je naslova desetak, a neki od njih su sljedeći: „Opis strašnog i opasnog događaja“ (143a), „Čudo Božje, smiješni događaj“ (143a), „Opis prikaza na mletačkom zlatniku“ (150b) i sl.

²¹ Tri lokaliteta opisana su na ovaj način, prema u naslovima – koji su također crveni – nije navedena riječ „konačište“. To su sljedeći naslovi: Velika Ahmed-babina kula (137b), Selo Atlibegovića (142a) te Kasaba Duvno (148a). S druge strane, u tekstu su spomenuta i konačišta koja nisu opisana (takvih je primjera devet), ali je i tad, osim u jednom slučaju, korištena crvena boja. U takvim slučajevima sintagma koja počinje leksemom *menzil* može se nalaziti i u nekom od kosih padeža, kao što je u primjeru na str. 163b: „Andan ol gün ol gece seğirdüp menzil-i belde-i tayyibe İslâbol'a hamd-i Hudâ sıhhat ü selâmetle (...)“

3.1.B. *Vlastita imena*

U pisanju osobnih imena crvena je tinta korištena samo 4 puta (to su imena hrvatskih i ugarskih vladarskih obitelji), dok su crveni toponimi brojniji i ima ih četrdeset. U odnosu na ukupan broj toponima u analiziranom korpusu, to je vrlo malen udio. Nije jasan kriterij prema kojemu su tako označeni – zasad se čini da je to provedeno nasumično i slučajno. Svakako se ne radi o tome da je toponim tako označen kad se spominje prvi put, jer je npr. Šibenik na str. 146a zapisan crvenom tintom premda je u korpusu prije toga spomenut šesnaest puta i zapisan crnom bojom. No, ako je crvenom tintom ispisano više imena u nizu, možemo pretpostaviti da se svraća pažnja na nabranje, jednako kao i postupkom nadvlačenja (v. 3.2.B.) i crvenim veznikom *ve* (v. 3.1.E.).

3.1.C. *Citati*

U analiziranom tekstu nalaze se četiri citata ajeta na arapskom jeziku. Jedan je od njih pisan crvenom, a ostala tri crnom tintom, ali su u crvenoj boji riječi koje ih najavljuju („ajet sure...“), a nakon citata slijedi crveni cvjetić (o toj vrsti oznaka vidjeti više u 3.2.A.). Korpus sadrži i Evlijine stihove na osmanskome turskom: dva kronograma i pjesmu koju je odrecitirao pozdravljajući sultana (164b). Stihovi nisu pisani crvenom bojom, nego su opet crvenom bojom pisane riječi neposredno ispred njih, a stihovi su razdvajani cvjetićima.

Nadalje, u korpusu se nalazi još 14 citata (sedam na arapskom jeziku, četiri na osmanskome turskom i tri na perzijskom) koji su najavljeni odnosno opisani leksemima *mazmûn* („izreka“, pet puta), *misra'* („stih“, pet puta), *beyt* („dvostih“, četiri puta), *emir* („zapovijed“, jednom) i *kelâm* („riječ“, jednom), a dva citata pojavljuju se bez ikakve najave, uklopljena u tekst. I u ovoj kategoriji u sedam primjera crvenom je bojom pisana samo najava citata, u tri slučaja citat je nadvučen crvenom linijom (o toj metodi vidjeti u 3.2.B.), dok su u dva primjera sami citati pisani crvenom tintom. U preostala dva primjera nema nikakvih crvenih oznaka (o tim će primjerima biti još govora u 4. poglavlju).

Zaključno se može reći da je crvena boja češće služila za najavljivanje citata, odnosno naglašavanje riječi koje prethode citatima, nego li za isticanje samih citata.²²

²² Kao zanimljivost vezanu uz uvođenje citata u tekst, može se dodati da se jedan bejt u korpusu pojavljuje na dva mjesta (str. 144b i 156a), dok je na str. 159b bejt najavljen riječima „Bejt požeških pjesnika za Đakovčanina“ (*Hattâ şuarâ-yı Pojega Yakovali hakkına beyt*, pri čemu je riječ *beyt* pisana crvenom tintom), ali nije napisan, ostavljena je praznina. Pod Đakovčaninom se misli na Sarhoš Ibrahim-pašu s kojim se Evlija i susreo.

3.1.D. Bilježenje datuma

Bilježenje datuma u korpusu je svedeno gotovo isključivo na navođenje godina (96 puta); u rijetkim slučajevima navodi se ili je predviđeno bilježenje i mjeseca (8 puta) i dana (3 puta). Godine su zabilježene tako da je iznad riječi *sene* („godina“) brojkom napisana godina, ili je na mjestu broja praznina koju je trebalo naknadno popuniti. Godine se u tekstu najčešće spominju kad Evlija navodi godinu osmanskog osvojenja mjesta koje opisuje. I riječ *sene* i broj pisani su redovito crvenom bojom.²³ Samo se u pet slučajeva od toga odstupilo (str. 140a, 141a, 147a, 155b, 158b), dok je u jednom slučaju (138b) riječ zapisana crnom bojom, a godina crvenom. U preostalim devedeset slučajeva riječ *sene* i godina zapisane su crvenom bojom. Na jednaku sustavnost u poštivanju pravila pisanja crvenom tintom nailazimo i u zapisivanju ostalih brojeva (v. 3.2.C.).

Mjesec se uvodi leksemom *mah* („mjesec“) koji je u perzijskoj genitivnoj vezi s imenom mjeseca. Od osam slučajeva, tri puta je korištena crvena boja, a pet puta crna. Ime mjeseca zapisano je samo u dva slučaja (na str. 142a gdje je cijela sintagma pisana crvenom tintom, te na str. 155b gdje je pisana crnom), dok drugdje leksemu *mah* slijedi praznina. Dan se pak uvodi leksemom *gün* („dan“), a navodi se kao redni broj dana u mjesecu, npr.: „desetoga dana mjeseca muharema godine 1071.“ (142a). U druga dva primjera nedostaje redni broj dana. Navedni je primjer pisan crvenom bojom, a ostala dva crnom.

Na mjestu na kojemu je trebala biti upisana godina, nakon riječi *sene*, brojka 24 puta nije upisana, nego je ostavljena praznina. To je razumljivo u slučajevima kad se datacija odnosi na događaje iz povijesti, no zanimljivo je da Evlija nije znao datirati ni događaje u kojima je i sam sudjelovao. Može se prema tome zaključiti, kako je već rečeno, da su određeni dijelovi *Putopisa* – uključujući i ranije spomenute naslove – napisani znatno kasnije u odnosu na vrijeme kad ih je Evlija proživio. Za bolje poznavanje okolnosti nastajanja *Putopisa* bilo bi korisno provesti i analizu datacija – i onih koje su zapisane, i onih koje nedostaju.

3.1.E. Veznik ve („i“)

Ovaj je veznik na osam mjesta pisan opetovano, u nizu, s namjerom da se svrati pažnja na nabranje sličnih elemenata koji su njime povezani. U takvim nizovima nabrajaju se npr. građevine u nekom mjestu, predstavnici vlasti i vojske, u jednom slučaju i horoskopski znakovi i sl. Npr. u opisu Cernika njegove su građevine nabrojane na sljedeći način, pri čemu je svaki *ve* pisan crvenom bojom: „I jedna tekija, i tri mekteba, i dva hana, i jedan maleni hamam, i oko sto pedeset dućana (-)“ (*Ve bir tekyesi ve üç mektebi ve iki hân ve bir küçük hammâm ve yüz elli kadar dükkân (-)*),

²³ U jednom slučaju i broj je zapisan riječima, također crvenom tintom, na str. 146b.

147b). Inače je u analiziranom dijelu *Putopisa* nabranje češće naglašeno gornjom crvenom linijom (v. 3.2.B.).

Na str. 167b i 168a Evlija donosi „Popis sto sedamdeset i šest utvrda sedam sandžaka bosanskog ejaleta čije posade isplaćuje bosanski defterdar“. To je jednostavan popis toponima, kako je i najavljeno u naslovu, a između toponima uvijek je crveni veznik *ve*, što vizualno naglašava nabranje.

U jedanaest slučajeva crveno *ve* pojavljuje se i samostalno. U tim primjerima može se ponekad prevesti i hrvatskim veznikom “a”. Npr. govoreći o Gradiški, Evlija kaže: “(...) izgradili su je dodoški²⁴ banovi, a u latinskom jeziku za utvrdu kažu *grad*, dok *diška* služi za tvorbu umanjene.” (*Dodoška banları binâsıdır ve lisân-ı Latin'de grad kal'aya derler, diška, bi-ma'nâ tasgîrdir*; 154a). Budući da je rijetka, samostalnu pojavu ovih veznika u crvenoj boji teško je sa sigurnošću protumačiti. Po svemu sudeći treba je zasad gledati u skupini s ostalim veznicima, prilozima i frazama koji su crvenom bojom istaknuti zbog svoga konektorskog značenja i naglašavanja važnosti onoga što slijedi.

3.1.F. Drugi veznici i prilozima

Ponekad su crvenom bojom pisani i veznici *ammâ* (“ali”) i *lâkin* (“no”, “međutim”) te prilozima *hattâ* (“štoviše”) i *evvelâ* (“ponajprije”). Udio crvenih varijanata vrlo je malen (osim kod priloga *hattâ*). Potreba za naglašavanjem spomenutih leksema u tekstu vidi se i u tome što su neki koji su zapisani crnom tintom naglašeni nadvlačenjem crvenom linijom (v. Tablicu 1.).

Tablica 1. Prikaz udjela veznika i priloga koji su pisani crvenom tintom ili nadvučeni crvenom linijom u ukupnom broju pojava.

leksem	<i>ammâ</i>	<i>lâkin</i>	<i>hattâ</i>	<i>evvelâ</i>
ukupan broj	219	24	22	21
pisan crvenom bojom	10	1	5	6
nadvučen	4	0	4	0

Kako se vidi, konektori nisu naglašavani pisarski uredno, nego sporadično, i na dva načina. U nekoliko slučajeva nakon crvenog ili nadvučenoga veznika ili priloga i riječ koja slijedi je crvena ili nadvučena. S obzirom na kontekst i značenje tih konektora (koje je suprotno, pojačajno ili objasnidbeno), jasno je da kod njih crvena boja naglašava granicu između dvije rečenice, kao i rečenicu koja slijedi. U daljoj analizi vidjet ćemo da su i neke fraze kojima otpočinju rečenice istaknute crvenom bojom. Može se pretpostaviti da je naglašavanje konektora bilo važno

²⁴ O mogućim značenjima toponima *Dodoška* vidjeti u: Turková, 1950: 317-20.

ukoliko je, kako tvrde neka istraživanja, *Putopis* bio pisan s idejom da će se čitati naglas, pred slušateljima (Kalpaklı, 2012: 88-89), odnosno zato što je to tekst na granici usmene i pisane književnosti (Aksoy-Sheridan 2011: 41). No, i usmenost *Putopisa* odnosno njegov pripovijedni stil još je jedna tema koja zahtijeva dodatna istraživanja, u kojima bi svakako trebalo obratiti pažnju i na upotrebu crvene tinte.

3.1.G. Ostale crvene riječi i fraze

Dvije fraze više su puta pisane crvenom bojom. Jedna od njih je *ez-în-câ nib* ("od sad", "a sad") koja se javlja tri puta i sva tri puta crveno, te *Hikmet-i Hudâ* ("mudrost Božja") koja se javlja deset puta, a četiri je puta pisana crvenom tintom²⁵. Kako ove dvije fraze dolaze na početak rečenice, može se pretpostaviti da im je funkcija ista kao gore spomenutim prilozima i veznicima: naglasiti rečenicu koju otpočinju.

Osim toga, crvena se boja ograničeno javlja u još nekoliko slučajeva. Evlija između ostaloga donosi i vrlo jednostavne razgovornike za hrvatski (147b) i talijanski (150a) jezik: u njima je crvenom tintom pisan turski dio, a crnom hrvatski, odnosno talijanski (o tom opisu hrvatskog jezika i upotrebi crvene boje vidjeti u poglavlju 4.). Potom, u dijalogu što ga u konačistu na rijeci Cetini vojnici Abhazi koji, po Evliji, pogrešno govore turski, vode s Uskocima, crvenom bojom pisani su svi Evlijini komentari između njihovih izjava i njegova prijevoda na pravilni osmanski turski (143a).

Zanimljivo je da se i u opisima Požege i Đakova (159a-159b) pribjeglo naglašenijem korištenju crvene boje. Za ta dva grada Evlija očito nije imao dovoljno bilježaka, ali je svakako znao koliko su važni pa su u njihovim opisima ostavljene praznine koje bi se mogle kasnije popuniti, a u onome što jest zapisano, crvena boja zastupljena je više nego u opisima drugih mjesta.

3.2. Crveni cvjetići, nadvlačenje, brojke, okviri i ostalo

3.2.A. Cvjetići

Jedna vrsta označavanja dijelova teksta crvenom bojom u *Putopisu* bilo je iscrtavanje malenih crvenih krugova odnosno cvjetića, a taj se postupak koristio i u drugim arabičkim tekstovima (Daub, Haase, 2016: 93, Gacek, 2009: 268-270). Oznake su upisane na kraju riječi koje označavaju – iznad ili nakon njih. Analizirani korpus sadrži 523 takve oznake. Okvirno se može reći da kod Evlije ukazuju ili

²⁵ Značenjski vrlo bliska sintagma *Hikmet-i Bâri* („mudrost Stvoritelja“) u tekstu se javlja tri puta, uvijek pisana crnom bojom, dok su u rečenici *Hikmet-i bâliğe-i Rabbü'l-âlemîmindir* („Neizmjerena je mudrost Gospodara svjetova“) prve dvije riječi pisane crvenom bojom.

na stihove i rime u tekstu, ili na završetke rečenica (slično suvremenom interpunkcijskom znaku točke), i sugeriraju ritam čitanja.²⁶

Jasan oblik cvjetića ove oznake imaju ondje gdje je zapisana poezija: u tom je slučaju na kraju svakoga stiha ostavljen prostor za njih, tako da su i nešto veće nego inače. Može ih se npr. vidjeti uz stihove koje je Evlija recitirao pred sultanom: „Nek' obzore, o care, tvoja pravda obasja* poput sunca svjetlo budi cijelom svijetu**“ (*Âfâk[ı] şehâ mâdeletin nûr pür etsin* Hurşid gibi encümen-i dehre çerâğ ol**; 164b). Uz stihove je ova oznaka korištena dosljedno, svaki put (vidjeti i poglavlje 4.).

Kad su dodavane uz rime u rimovanoj prozi, ili u funkciji točke, ove oznake uglavnom su sitnije, oblika kružića; nekad je za njih predviđena malena praznina u koju su upisani, ali još su češće pisani iznad zadnjega slova riječi uz koju se vežu. Pojavljuju se uzastopno, iznad svake rime. Npr.: „Grad Drniš* je grad u kojemu su preostale samo zmije*, škorpion i bodljaste* stonoge*.“ (*Ancak mâbeynde kalmış yılan* ve akreb ve çıyan*-ı nişli* bir şehr-i Dirniş'dir**; 147a). I igre riječima, onomatopejske riječi i sl. naglašavane su tim oznakama, npr.: *Ancak cümle gâzîleri kal'a kapısı arasında ve cisir başındaki ağaç kasırda oturup herkes cavk* cavk* zevk* u şevk* edüp...* („Svi ratnici sjede u drvenom čardaku posred gradske kapije i ispred mosta, tu se shrpljeni* u skupinama* zabavljaju* i provode*“; 157b). U korpusu je i mnoštvo primjera u kojima je u tekstu rima ili igra riječi prisutna, ali nije označena. Rime su najviše zastupljene u poglavljima pod naslovima koji počinju s *evsâf*. Dinamiku koja je u tim dijelovima izostala na planu sadržaja, Evlija je nadomještao nizanjem stilskih i jezičnih ukrasa koji su tekst trebali učiniti zanimljivijim i zabavnijim, a cvjetići su, očito, trebali pomoći onome tko čita tekst da takve ukrasne dijelove prepozna i rime što točnije i izražajnije (naglas?) pročita.

Ukoliko se koriste u značenju točke, ove oznake dolaze nakon finitnog predikata: *Bu mahalde dahi üç bin aded müsellâh gâzîler paşa efendimizden me'zûn olup çeteye gitdiler.* Ol gün gidüp Lunçarik nevâhîlerine yetdiler.** (“Tu je tri tisuće naružanih ratnika s pašinim dopuštenjem otišlo u četovanje.* Toga su dana otišli, i stigli do nahija Lončarika.*”; 144a). Na jednak način mogu biti označeni i infinitni predikati (najčešći je gerund na -(y)Up, a drugi se pojavljuju znatno manje). No, ni u značenju točke ova oznaka nije korištena sustavno, kroz cijeli tekst, nego samo sporadično.

²⁶ U objavljenim latiničkim prijepisima *Putopisa* ovi su znakovi, koliko je poznato, preneseni u sljedećim monografijama: *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988: 112-200), gdje se za sve oznake ove vrste koristila zvjezdica; Bulut (1997: 133-263), gdje se koristio znak „o“; Karateke (2013: 21-79), gdje su se koristili kružić i cvjetić. U cjelovitom latiničkom prijepisu *Putopisa* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, 2001) ove oznake nisu prenesene. U ovom radu koristit će se samo oznaka „**“.

3.2.B. Nadvlačenje

U arabičkim rukopisima važne riječi i fraze u tekstu mogle su biti naglašene i tako da se iznad njih povuče linija (Gacek, 2009: 173). Dakle, za razliku od rukopisa zapadne provenijencije u kojima se za takvo naglašavanje koristi podvlačenje, u arabičkim se koristi nadvlačenje. U *Putopisu* je i ta vrsta označavanja izvedena u crvenoj boji. U analiziranom korpusu na takav je način naglašeno 236 riječi ili fraza. Gornja linija nije nužno bila iznad cijele riječi, a u sintagmama je uglavnom nadvučena samo prva riječ, ili prva riječ i dio sljedeće, ili veznik ispred sintagme i prva riječ sintagme i sl.²⁷

Vrlo je uočljivo da se metoda nadvlačenja rijetko koristi samostalno.²⁸ Uglavnom se koristi u nizu, a njezina je svrha svratiti pažnju na nabranje sličnih ili po nečemu istovrsnih elemenata. Primjere možemo razvrstati prema sadržaju i brojnosti:

a) najbrojniji su primjeri s vlastitim imenima, pri čemu su česta ona koja su izvan granica Osmanskog Carstva i osmanskoga kulturnog kruga. Najčešći su primjeri s toponimima, npr.: „(...) mletački je nevjernik, da bi se osvetio tom veziru, sa svojom flotom iz gradova Splita i Šibenika podigao vojsku te je osvojio sto četrdeset utvrda u kliškom i krčkom sandžaku“ (*Venedik küffârî ol vezîre rağmen donanmastyla kal'a-i İspilet ve Şibenik'den asker döküp Kilis ve Kirka sancaklarından yüz kırk pâre kilâ'lara istilâ edüp*; 147a). Njima po učestalosti slijede primjeri s etnonimima (od kojih su neki zasad neprepoznati), npr.: „(...) no, jezik Hrvata, Bošnjaka, Srba, Bugara, Vojnuka, Slovina, Dodoške (?), Korola (?), Poljaka, Čeha, i Lipka (?), Rusa, Maskovljana (?), i heštečkih (?) muslimana – svi ti spomenuti narodi govore latinskim jezikom“ (*lâkin lisân-ı Hırvat ve Boşnak ve Sırf ve Bulkar ve Voynuk ve İslovin ve Dodoşka ve Korol ve Leh ve Çeh ve Libka ve Rus ve Maskov ve Heşdek müslimleri bu cümle mezkûr milel cümle lisân-ı Latince kelimâtlar edüp*; 147b). Potom po učestalosti slijede primjeri s nabranjem osobnih imena, npr.: „(...) bosanski alajbeg Ismail-beg, njegov brat Miralem-beg te hercegovački beg Čengizade-beg“ (*Bosna*

²⁷ Ova vrsta oznake, koliko je poznato, u latiničkim prijepisima zastupljena je u spomenutoj monografiji *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988: 112-200) (dijelovi koji su u rukopisu označeni gornjom linijom u toj su monografiji transliterirani u kurzivu), te u Bulut (1997: 133-263) (dijelovi koji su u rukopisu nadvučeni u toj su monografiji podvučeni). U cjelovitom prijepisu *Putopisa* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001) te oznake nisu prenesene. U ovom radu koristit će se podvlačenje.

²⁸ Primjeri takve metode su veznik *ammâ* i prilog *hattâ* (v. 3.1.F.) te još nekoliko pojedinačnih fraza kojima otpočinju rečenice (npr. *tâ şu mertebe* (“do te mjere”), i *kadîm eyyâmnda* (“u davna vremena”) i sl.). Nadvučena su i tri citata na arapskom jeziku (v. 3.1.C.). Četiri su puta gornjom linijom naglašeni i pojedinačni toponimi (jednako kao što su neki toponimi pisani crvenom bojom, v. 3.1.B.). Konačno, u hrvatsko-turskom razgovorniku dijelom su nadvučeni izrazi na hrvatskom jeziku (str. 147b; o razgovorniku vidjeti u poglavlju 4.), a jednako je tako gornjom crvenom linijom označena i hrvatska riječ *kobila* u sljedećem primjeru: *bir kobla, ya'ni bir kusrak* (“jedna kobla, što će reći jedna kobila”, 157b).

Alaybeğisi İsmâ'ül Beğ ve bürâderi Mîr-i alem Beğ ve Hersek Beği Çengîzâde Beğ; 139a). Na ovom se primjeru vidi, a tako je i inače, da u nizanju sintagmi nadvučeni mogu biti samo prvi članovi sintagmi, a ne cijela sintagma.

b) U drugoj su skupini nabranjanja raznih vrsta sadržaja, npr. nabranjanja građevina u nekome mjestu, predstavnika vlasti i vojske (prema titulama), robe koja se prodaje na tržnici, vrsta voća koje uspijevaju u nekom kraju i sl. Npr. u sljedećem primjeru Evlija nabranja koje se sve tkanine mogu kupiti na tržnici u Splitu: „(...) a uz obalu, u velikim trgovačkim skladištima, trguje se ovčjim runom, čohom, atlasom, brokatom, moareom i štavljenom govedom kožom, i tkaninama u stotinama tisuća boja“ (*ve liman kenârında azîm bâzergân mahzenlerinde koyun yapağısı ve çuka ve atlas ve kâmba ve hârâ ve şîr gönleri ve niçe yüz bin elvân metâ'lar*; 149b). U sljedećem citatu pak Evlija pokazuje svoje poznavanje titula europskih vladara: „Taj Venedik među svim kraljevima kršćanskih naroda nije ni kralj, ni herceg, ni ban, ni car, ni cesar, ni veliki dužd, ni hercog... (-)²⁹“ (*Bu Venedik cümle milel-i Nasârâ kralları mâbeyninde ne kral ve ne hersek ve ne ban ve ne çarna ve ne çâsâr ve ne iğranduka ve ne irşek* (-); 144b). Kako se u ovom primjeru vidi – a takvih primjera ima još – u nabranjanju su nadvučeni veznici (*ne / ve ne*). To pokazuje da je ovdje u korištenju crvene boje upravo nabranjanje ono što je važno, neovisno o sadržaju nabrojenoga.

Kako je već rečeno, nabranjanje se, osim nadvlačenjem, moglo istaknuti i time što su elementi koje se nabranja pisani crvenom bojom, i time što nabrojane elemente povezuje crveni veznik *ve* („i“). Nadvlačenje je bilo najzastupljenija metoda, no i druge dvije su jednakoga značenja.³⁰ Mogu se pretpostaviti barem dvije namjere koje su potaknule naglašavanje tih dijelova crvenom bojom: da se ukaže na njihovu vrijednost jer je u njima koncentrirano mnoštvo informacija, te da se čitatelja upozori na to da se radi o važnim dijelovima teksta – eventualno i težim za čitanje, ako se radi o imenima i pojmovima koji ne pripadaju Osmanskom Carstvu – i da mu se na taj način pomogne da ih bolje pročita (pogotovo ako tekst čita naglas, pred slušateljima). Kako je ranije rečeno, pitanje je li *Putopis* pisan s idejom da će biti čitan (i) naglas nije dostatno istraženo³¹, no iz ove se analize može vidjeti da upotreba crvene boje u najavljuvanju citata, u isticanju konektora i nabranjanja istovrsnih elemenata te u razdvajanju stihova i rečenica cvjetićima ne samo da pomaže

²⁹ Nakon ovoga nabranjanja slijedi i manja praznina koja je također trebala biti popunjena titulama kojih se, vjerojatno, Evlija namjeravao naknadno sjetiti.

³⁰ Da je tako, vidimo po tome što su imena vojnih vođa na str. 143b naglašena nadvlačenjem: *Athbeğzâde ve Yenge Kirîği ve Grbo Bölükbaşı* („Atlibegović, Jenge Kirigi i Grbo Buljukbaša“; 143b), a već na sljedećoj stranici gotovo ista imena istaknuta su crvenim veznicima *ve: Athbeğzâde ve Çoltaroğlu ve Tilki Bölükbaşı ve Grbo Bölükbaşı ve Hasan Bölükbaşı ve Yenge Kirîği* („Atlibegović, Çoltaroglu, buljubaša Tilki, buljubaša Grbo, buljubaša Hasan i buljubaša Jenge Kirigi“; 144a).

³¹ Odgovoru na to pitanje pridonijela bi i analiza sintaktičkih obilježja teksta.

u razumijevanju sadržaja, nego i najavljuje stanke i kompliciranije dijelove teksta koje je potrebno pažljivije čitati. S obzirom na to, te bi oznake svakako mogle biti od pomoći i onome tko tekst čita naglas. Ipak, važno je naglasiti da Evlija na mnogim mjestima u *Putopisu* samoga sebe predstavlja kao izuzetno vještog govornika, zbog čega se može pretpostaviti da je i njegov stil pisanja mogao biti govornički, neovisno o tome je li tekst pisao računajući s time da će se čitati i pred publikom ili ne. (O čitalačkoj publici i čitanju knjiga pred slušateljima u Osmanskom Carstvu vidjeti u: Değirmenci, 2011).

Neke od navedenih nizova informacija može se naći u manje-više istom obliku ponovljene i u drugim dijelovima *Putopisa*; primjerice, nasumičnom provjerom ustanovljeno je da se ranije navedeni popis jezika (odnosno etnonimâ) sa str. 147b javlja još jednom u V. knjizi na str. 45b, a primjer u kojemu se objašnjava gdje se i kako Dunav u pet rukavaca ulijeva u Crno more, uz to što je u analiziranom dijelu teksta (dakle, u V. knjizi) naveden na str. 141b, ponavlja se i u II. knjizi na str. 268a, te u III. knjizi na str. 126b. Dosadašnja istraživanja *Putopisa* već su pokazala da se neki dijelovi u *Putopisu* ponavljaju, ali ne na posve isti, nego na sličan način. Takva ponavljanja, inače karakteristična za narodno pripovjedalaštvo, mogla bi također biti jedan od pokazatelja da je *Putopis* tekst na granici usmene i pisane književnosti (Aksoy: 2011).

Kako je takve dijelove Evlija naglašavao crvenom bojom te ih ponekad i ponavljao, može se pretpostaviti da ih je i on smatrao vrijednim dijelom svoga djela. U njima je sažimao svoje znanje o svijetu, i ono koje je stekao prolazeći krajevima koje opisuje, i ono za koje se može pretpostaviti da ga je usvojio obrazovanjem ili iz drugih pisanih izvora. Ta se nabranja može tumačiti i kao retoričke postupke kojima je cilj – uz posredovanje i prenošenje znanja – bio i impresionirati čitatelja autorovim znanjem i učenošću. Retoričke strategije kojima se namjeravalo impresionirati čitatelja bile su uobičajene i u onovremenim Zapadnim autobiografskim tekstovima (Burke, 2013: 151 i dalje), i potrebno ih je, u ovom slučaju, gledati – između ostaloga – i kao način Evlijina samopredstavljanja u *Putopisu*, odnosno kao dijelove teksta koji pridonose tome da se *Putopis* može čitati i kao ego-dokument.

3.2.C. Bilježenje brojki

Brojevi zapisani riječima u tekstu su bilježeni crnom tintom, a oni zabilježeni brojkama pisani su crvenom. Brojke se u tekstu pojavljuju najčešće u bilježenju godina, potom u nabranju broja građevina u nekom mjestu, trajanju putovanja između opisanih mjesta (izraženom u satima), kad se govori o prihodima osmanskih službenika i slično. Primjerice: „Begov has, koji mu je dao sultan, iznosi 616230 akči, a u njegovoj livi je 23 zijameta i 296 timara, i ima ceribašu, alajbega i juzbašu.” (*Beğinin hâssı taraf-ı pâdişâhiden 616.230 akçedir ve livâsında ze‘âmeti 23 ve tîmârî 296 ve çeribaşı ve alaybeği ve yüzbaşısı vardır.* 159a).

Brojevi su brojkama zapisani sto dvadeset puta, od toga samo u tri slučaja crnom (155b, 158a i 147a), a u svim ostalim slučajevima crvenom tintom.

3.2.D. Okvir i ostalo

Na svakoj je stranici tekst uokviren jednostavnom crvenom linijom. Taj je okvir iscrtan nakon pisanja, a to se vidi po tome što linija okvira *preskoči* one riječi koje su u pisanju izašle iz predviđenog prostora i ušle dijelom u margine (npr. na str. 162b, 164b itd.). Nadalje, crvenom je tintom povučena i kratka linija kojom se riječ naknadno napisanu ispod ili iznad retka smješta na njezino mjesto (npr. na str. 148b i drugdje).

4. Kad crvena boja nedostaje

Kako je već rečeno, pravila korištenja crvene tinte u *Putopisu* nisu se u svim kategorijama dosljedno i strogo primjenjivala. Stoga nije moguće dati sustavan prikaz slučajeva u kojima crvena boja nedostaje, ali jest moguće istaknuti neke u kojima je zasigurno tako. Kao opći i očekivani zaključak može se reći da se crvena boja manje sustavno primjenjuje u dijelovima teksta koji su pisani manje uredno. U tim dijelovima može se primijetiti još jedna posebnost: u njima se, pored osnovnoga, pojavljuje i drugi duktus, odnosno druga ruka (ili više njih? ili ista ruka naknadno dopisuje tekst?). Drugi duktus u ukupnom tekstu javlja se u vrlo malenom udjelu, samo kako bi ispravio i dopunio onoga tko piše cijeli tekst. Zato se uz mjesta na kojima crvena boja nedostaje ponekad neizravno, a ponekad i izravno mora postaviti i pitanje o tome tko je pisao tekst. Kako smo u uvodu rekli, u raspravi o tome tko je pisao tekst – Evlija sâm ili Evlija i pisar – malena je „evlijološka“ filološka zajednica zasad podijeljena, a odgovor na to pitanje zahtijeva daljnja istraživanja. Zato ćemo se zasad zadovoljiti time da poput nekih od likova iz romana *Zovem se Crvena* samo opišemo što smo na analiziranim stranicama rukopisa vidjeli, u nadi da će i naša zapažanja voditi ka rješenju navedene rasprave.

Prvi slučaj u kojemu je u korpusu načelo upotrebe crvene tinte jasno narušeno, a uz to je i jasno vidljiv drugačiji rukopis, nalazi se na str. 147b. Ondje, među tekstovima kojima opisuje mjesta iz zaleđa Dalmacije, Evlija donosi i kratki hrvatsko-turski razgovornik (v. Prilog 1.). Evlija je pišući i o drugim krajevima odnosno jezicima bilježio kratke razgovornike, na svoj ustaljeni način: počeo bi s brojevima, tome bi slijedile riječi iz svakodnevnog života (kruh, voda, sol i sl.), a na kraju i pozdravi i druge svakodnevne fraze, specifične za taj kraj.³² Razgovornik je ovdje u početku pisan s pravilnom izmjenom boja: u pet redaka hrvatski je pisan crnom, a turski

³² U analiziranom korpusu na str. 150a nalazi se još i talijansko-turski razgovornik koji je Evlija zapisao tijekom boravka u Splitu.

crvenom. Npr. *kiruh – ekmek, voda – su, mesa – et* itd. Od trećega retka započinju fraze: *Hoda vamo. – Gel beri.; Otkudaydeş? – Nereden gelirsin?; Kamo ideş? – Nereye gidirsin?*³³ Sadržaj tih fraza prema kraju postaje sve žešći tako da zadnja koja je u crveno-crnoj kombinaciji zapisana na kraju petoga retka glasi: *Donesi ubyemti kurva. – Getir yoksa öldürürüm kabbe*³⁴. Nakon toga, u šestom i sedmom retku razgovornika prestaje korištenje crvene tinte, a tekst se nastavlja drugim rukopisom. Zapisano je sljedeće: *day meni – bana ver; yedno put – bir kerre; od bile – beyâzdan; da vidim – göreyim; yeli mekhana? – yumuşak midir?; milyum tebe – seni severim; tako ti Boga – Allâh için; day meni – bana ver; yednu picka – bir am.*³⁵ Taj je rukopis tanji, sitniji i nečitkiji od glavnog duktusa. U tome dijelu nije korištena crvena tinta nego je sve pisano crnom, a hrvatski je dio označen gornjom crnom linijom. K tome, uz te retke na desnoj margini dopisana je kratka bilješka koja glasi: *Katibe du satır* (“Dva retka za pisara/pisca”). Dio koji je pisan drugim rukopisom popunio je jedan cijeli i tri četvrtine drugog retka. U zadnjoj četvrtini toga retka ponovno se nadovezao uobičajeni rukopis koji je nastavio s daljim tekstom. Po tome se može zaključiti da dio pisan drugim duktusom nije unesen naknadno, nego da su dijelovi pisani glavnim i dodanim duktusom zapisani u koordinaciji.

Nadalje, od 21. retka na stranici 159a počinje manje uredan dio rukopisa, i tako se nastavlja na svih deset stranica do kraja analiziranoga korpusa, odnosno do str. 164b³⁶. Prije toga manje urednog dijela teksta, na str. 159a i 159b nalaze se opisi Požege i Đakova koji su primjetno manjkavi, po čemu se može zaključiti da Evlija nije imao sačuvane bilješke za njih, ali se po ostavljenim prazninama vidi da je znao da ta mjesta zaslužuju opširniji opis. Nakon opisa Đakova od 21. retka na str. 159a pa sve do kraja analiziranoga korpusa Evlija pripovijeda o diplomatskom zadatku koji mu je povjerio Melek Ahmed-paša: da ode u Čakovec k Nikoli VII. Zrinskom i otkupi bihaćkoga kapetana Mustaj-bega kojega je Zrinski ondje držao u zarobljeništvu. U tome dijelu – počevši od razgovora s đakovačkim Sarhoš Ibrahim-pašom (159b) – Evlija prvo opisuje tijek priprema i putovanja k Zrinskom, a potom i svoj višednevni boravak kod njega; nakon što je taj zadatak uspješno obavio odlazi k Melek Ahmed-paši u Banja Luku te potom žurno putuje u Istanbul gdje podnosi izvještaj velikom veziru Mehmed-paši Čupriliću, a na koncu i samome sultanu.

³³ Prijevod: „Hoda vamo. – Dodi ovamo.; Otkudaydeş? – Odakle ideš?; Kamo ideş? – Kamo ideš?“

³⁴ Prijevod: „Donesi ubyemti kurva. – Donesi ili ću te ubiti, kurvo.“

³⁵ Prijevod: „day meni – daj meni; yedno put – jednom; od bile – od bijele; da vidim – da vidim; yeli mekhana? – je li mekana?; milyum tebe – milujem te / volim te; tako ti Boga – tako ti Boga; day meni – daj meni; yednu picka – jedna pička / jednu pičku.“

³⁶ Čini se da je tako i dalje, sve do kraja V. knjige (dakle, do str. 187b), no, da bi se o tome moglo reći nešto sigurnije trebalo bi analizirati i te stranice.

Stoga od opisa Đakova počinju vrlo žive epizode – s nekoliko digresija i većim brojem dijaloga – u kojima Evlija pripovijeda o tome što je na putu proživio. Tekst i dalje piše ista ruka, ali je rukopis u odnosu na ranije dijelove neuredniji, tinta više curi, ima dosta nadopisanih riječi kao i onih koje su naknadno križane i ispravljane, a udio crvene boje manji je nego ranije. Očito je da osoba koja piše taj dio teksta piše u promijenjenim okolnostima.

Uz različita obilježja rukopisa, od 21. retka na str. 159b tekst je donekle drugačiji i na razini sadržaja: od zadnjeg prethodnog naslova (*Bu Kirka sancağından Çer-nik sancağına ve Rahoviçe sancağına ve Pojega sancağına gitdiğimiz kilâ'ları beyân eder*, 157a), a i ranije, i sadržaj i način izlaganja bili su sve do spomenutoga retka pretežno dokumentarističko-kroničarski, dok od toga retka znatan udio imaju osobni doživljaji s brojnim dijalozima. Da bi se predočilo kolika je razlika u udjelu dijaloga³⁷, potrebno je reći da je na prethodnih četrdeset stranica bilo ukupno šest dijaloga (od kojih najduži sadrži osam kratkih replika sugovornika, str. 146a), dok se na manje urednih deset stranica nalazi jedanaest dijaloga, od kojih najduži, Evlijin razgovor s velikim vezinom Mehmed-pašom Ćuprilićem, sadrži osamnaest replika sugovornika (zbog Evlijinih opširnih odgovora veziru, taj se razgovor protegnuo na tri stranice: zauzeo je pet redaka na str. 163b, cijelu str. 164a te sedamnaest redaka na str. 164b). Za razliku od ranijih, kroničarsko-dokumentarističkih dijelova korpusa, očito je da sadržaja utemeljenih na osobnim doživljajima nije nedostajalo te je u tome manje urednom dijelu teksta ostavljeno primjetno manje praznina, a za postojeće je praznine jasno da su trebale biti popunjene dokumentarističkim opisima³⁸.

Prethodni, uredniji dio analiziranoga korpusa imao je jače naglašenu komunikacijsku distancu koja se ostvarivala kroz literarnost, formalnost i planiranost teksta. Za razliku od njega, neuredniji dio teksta karakterizira pripovijedanje iz prvog lica te neformalnost i neplaniranost (koja se, između ostaloga, očituje i u naknadnim intervencijama i ispravkama, digresijama i manjem broju naslova), a to su obilježja usmenih tekstova u kojima je naglašenija komunikacijska neposrednost (Van der Wal, Rutten, 2013: 1-19). Dalja istraživanja trebala bi pokušati otkriti što je uzrok tome prijelazu na usmeni stil izlaganja, kombiniran s manje urednim načinom zapisivanja.

³⁷ Svi razgovori koje Evlija prenosi u ovome korpusu u formi su dijaloga, s time da je u tri od njih jedan od sugovornika (jednoglasna) skupina.

³⁸ Praznine su sljedeće: na str. 161b nakon naslova „Opis izgleda Zrinskog” nedostaje jedan i po redak (moguće je da je tu trebalo biti predstavljeno njegovo porijeklo), na str. 162a pod naslovom „Pohvala područja utvrde Ćakovec” u opisu ima znatnih praznina od oko pet redaka, na str. 162b nakon opisa pod naslovom „Opis zlograda, utvrde Legrad” slijedi praznina od tri retka, a na str. 163a ispod naslova „O konačištima na našem putu od Legrada do Banja Luke” i nema teksta, nego samo praznina od šest redaka.

No, što je to značilo za crvenu boju u rukopisu? Kako smo rekli, u ovome je dijelu crvene boje naočigled manje u odnosu na ranije dijelove i u nekim se primjermima jasno vidi da crvena boja nedostaje. Npr. na stranici 161b nalazimo sljedeći citat stiha: *Ne ez men rukû' ve ne ez men kıyâm*³⁹. U ranijim dijelovima citati stihova uvijek su označavani crvenim cvjetićima. Ovdje nema cvjetića, ali je s obje strane citata ostavljena praznina u koju je cvjetić trebao biti upisan. Slično tomu, na stranici 160b nalazi se citat na arapskom jeziku koji također nije ni na koji način označen.⁴⁰ Nadalje, na str. 164b Evlija nabroja nekoliko europskih zemalja: *Donkarkız Danimarka Filimenk İsfaç Çeh Leh banlarının kral-ı menhûslarına*⁴¹. Ranije su takva nabrojavanja često bila pisana crvenom bojom, označena gornjom crvenom linijom ili bi riječi bile povezane crvenim veznikom *ve*. I u ovom primjeru između imena zemalja ostavljen je razmak u koji je očito trebalo biti upisano crveno *ve*, ali nije. Zatim, u ranijim dijelovima teksta naknadno umetnute riječi u nekoliko su navrata na svoje mjesto smještene kratkom linijom crvene boje (npr. na str. 142a i drugdje), dok u ovome dijelu crvena boja nije korištena i ispravke su provedene znatno neurednije. K tome, očito je da nedostaje i pokoji naslov, odnosno da je struktura teksta manje planirana nego prije. Npr. Evlija u ovome dijelu opširno opisuje smrt sultana Sulejmana pod Sigetom, što je u tom kontekstu digresivna epizoda i trebala bi imati svoj naslov, ali ga nema. Jednako tako nikakav naslov nema ni opširni Evlijin razgovor s Mehmed-pašom Ćuprilićem, kao ni njegov susret sa sultanom (a ima ga, primjerice, Evlijin razgovor sa Zrinskim (162a)). No, unatoč neurednosti rukopisa i nedosljednosti u primjeni crvene tinte, postoje i suprotni primjeri: riječ *sene* javlja se četiri puta i uvijek je pisana crvenom tintom, a i brojke se javljaju četiri puta (dva puta kao godina, i dva puta kao broj sati provedenih na putu) i također su uvijek crvene – u tim slučajevima dosljednost u korištenju crvene tinte nisu omele ni očito drugačije okolnosti u kojima je opisani dio teksta nastao.

5. Zaključak

Već na samom početku analize udjela crvene boje u *Putopisu* bilo je jasno da ga se može podijeliti na tri glavne skupine: riječi, fraze ili rečenice pisane crvenom bojom, gornje crvene linije, te crvene cvjetiće odnosno kružiće. To je pojavni, vizualni dio koji se lako zamijeti. Nakon što smo proveli analizu, mogli smo generalno zaključiti da se prva metoda koristi redovito za isticanje naslova, a katkad i za neke druge ključne riječi u tekstu, cvjetići i kružići diktiraju ritam čitanja tako što uka-

³⁹ Prijevod: "Od mene ne čekaj naklona ni sagibanja", 161b.

⁴⁰ Urednici latiničkoga prijepisa prepoznali su da se radi o citatu iz sure *Zora* (Evljâ Çelebi b. Der-viř Mehemed Zilli, 2001: 273). O načinima obilježavanja citata u *Putopisu* vidjeti u 3.1.C.

⁴¹ „(...) zlosretnim kraljevima banova Donkarkiza (?), Danimarke, Filimenka, Švedske, Češke i Poljske...”.

zuju na rime, a koriste se i umjesto suvremenog interpunkcijskog znaka točke, dok je nadvlačenje korišteno prije svega za naglašavanje nabranjanja, a ponekad i za isticanje citata, konektora i ključnih riječi. Kako smo u uvodu rekli, tekst *Putopisa* je iznimno opsežan i zato je neophodno tražiti znakove koji mogu pomoći u snalaženju u tekstu. Svaki pristup koji pridonosi preglednosti teksta dobro je došao, a pogotovo je važno registrirati i protumačiti postupke kojima je Evlija tekst strukturirao i činio ga prohodnijim i preglednijim.

Praćenje sustavnosti i redovitosti primjene navedenih načina korištenja crvene boje pokazalo je da su naslovi, datumi i brojke redovito i gotovo bez iznimke pisani crvenom tintom na jednak način. Ostale kategorije, koje su posebno značajne za ritam čitanja – rime, počeci i krajevi rečenica, nabranjanja, izdvojeni toponimi i sl. – označavane su manje sustavno i redovito, a neke od njih i na više načina; npr. nabranjanje je označavano i gornjom linijom, i crvenim veznikom *ve* i tako da su elementi koji se nabrajaju ispisani crvenom tintom. Buduća istraživanja trebala bi pokušati otkriti uzroke te nedosljednosti.

Istraživanje primjene crvene boje u rukopisu primarno je tema iz područja paleografije. No, ono je čak i u ovom našem – u odnosu na cijeli *Putopis* – malenom korpusu otvorilo brojna pitanja koja su prelazila granice paleografije i širila se u raznim smjerovima, u područja drugih disciplina. Primjerice, vidjelo se da je crvena boja važna i za filološka istraživanja: u istraživanju sintakse, rečenične prozodije, stila izlaganja i obilježja usmenosti svakako je potrebno pratiti i crvene oznake u tekstu. Osim toga, crvena boja može biti vrlo značajna i u istraživanjima na granici kodikologije i historiografije (u istraživanju nastajanja rukopisa, njegove strukture, praznina u tekstu, pitanja autorstva i sl.), kao i za historiografska istraživanja, i to na više nivoa: i u analizi sadržaja teksta odnosno Evlijinih izvještaja zbog kojih se *Putopis* najčešće i koristi kao izvor, i u istraživanju samoga Evlije i njegova samopredstavljanja u tekstu. Na taj je način ovo istraživanje zastupljenosti crvene boje u rukopisu bilo školski primjer koji upućuje na povezanost paleografije/kodikologije, historiografije i filologije, s konačnim zaključkom da u istraživanjima *Putopisa* u svim tim istraživačkim područjima nije dovoljno samo čitanje teksta (kakvo je moguće i u latiničkom prijepisu), nego je potrebno čitati i promatrati izvornik odnosno rukopis.

Literatura

- Aksoy-Sheridan, A. R. (2011). Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi. *Millî Folklor*, 23/92, 41–52.
- Andrić, M. (2018). Polazište hrvatskog prijevoda Putopisa Evlije Čelebija. *Filologija*, 71, 1-23.
- Arslan, S. (2021). Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi, Salim Erel Yazmaları Üzerine. U S. Arslan (Ur.) *Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu 2*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bruinessen, van, M. (1988). Evliya Çelebi and his Seyahatname. U M. van Bruinessen, H. Boeschoten (Ur.) *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (str. 3-12). Leiden: Brill.
- Bulut, Ch. (1997). *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Burke, P. (2013). The rhetoric of autobiography in the seventeenth century. U M. J. van der Wal, T. Nevalainen (Ur.) *Touching the Past – Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (str. 149-165). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Dankoff, R. (1991). Evliya's Lexicon and Use of Language. *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge - Harvard.
- Dankoff, R. (2017). Evliya Çelebi'nin eli, Seyahatname'nin otopograf nüshasının neresinde? U *Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Toplantısı bildirileri* (str. 83-95). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu – Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R., Tezcan, S. (2012). An Evliya Çelebi Bibliography. U N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff (Ur.) *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. (str. 412-459). İstanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications.
- Dankoff, R. (2021). A Puzzling Passage in Evliya Çelebi's Description of Croatia. U V. Kursar, N. Moaçanin, K. Jurin Starčević (Ur.) *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections)* (str. 19-27). Zagreb: Srednja Europa.
- Daub, F.-W., Haase, C.-P. (2016). Navigation und Orientierung. *Manuscript Cultures*, 9, 91-95.
- Değirmenci, T. (2011). Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 13 (Güz 2011), 7-43.
- Develi, H. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve uyumlar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

- Duman, M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Evliya Çelebi. (1967). *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Prev. i ur. H. Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Ur. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2014). *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli tıpkıbasım*. Vol. 3. Ur. S. A. Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988). Ur. M. van Bruinessen, H. Boeschoten. Leiden-Boston: Brill.
- Gacek, A. (2009). *Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill.
- Gottfried, H. (2009). Evliyâ Çelebi. U G. Agoston, B. Masters (Ur.) *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (str. 209-210). New York: Facts on File, Inc.
- In the Author's Hand. Holograph and Authorial Manuscripts in the Islamic Handwritten Tradition*. (2020). ur. F. Bauden, É. Franssen. Leiden-Boston: Brill.
- Kalpakkı, M. (2012). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi ve Osmanlı Kültürünün Sözelligi / İşıtselliği. U Ö. Oğuz, Y. Özay (Ur.) *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları* (str. 85-91). Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları.
- Karateke, H. T. (ur. i prev.) (2013). *Evliyâ Çelebi's Journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne, From the Fifth Book of the Seyâhatnâme*. Leiden-Boston: Brill.
- Kreiser, K. (2005). Evliya Çelebi. U C. Kafadar et al. (Ur.) *Historians of the Ottoman Empire*. <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/evliya-celebi> (Pristupljeno 14.2.2021.)
- Kreutel, R. F. (1972). Neues zur Evliyâ-Çelebi-Forschung. *Der Islam*, 48, 269-279.
- Lamers, H. (1988). On Evliya's Style. U M. van Bruinessen, H. Boeschoten (Ur.) *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (str. 64-70). Leiden: Brill.
- MacKay, P. A. (1975). The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype. *Der Islam*, 5, 278-298.
- MacKay, P. A. (2011). Evliya's Manuscript. U D. Gilliland Wright (Ur.) *Surprised by Time*. <http://surprisedbytime.blogspot.com/2011/06/evliyas-manuscript.html> (Pristupljeno 19.3.2021.)
- Tezcan, N. (2012). History of research on the Seyahatname from 1814 to 2011. U N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff (Ur.) *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth* (str. 56-80). Istanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications.

- Turková, H. (1950). Mutmassliche Erklärung des Wortes „دو شقه“ im Sejáhatnáme des Evlijá Čelebí. *Archív Orientální*, 18/4, 317-20.
- Van der Wal, M. J., Rutten, G. (2013). Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. U M. J. van der Wal, G. Rutten (Ur.) *Touching the Past - Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (str. 1-19). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

لسان اذرة ناهقه ترجمه ابدیه نمازده تالادیدلر اما فصیح و بدیع ترجمه اقتضای حقایق لسان هر دو لسان است
اولا لسان خیر و انسان لا تبند اما خروادک باشنه کجی مخصوصه اصطلاح عبارات و اوردنه کس
لسا خروا و بوشناق و صیرف و بلقار و قرویشق و اسازون و کوهوشقه و قرون و له و حجه و لبشه و قرون
و مسقور هشدک مسلم بجهله مکرر مکمل جمله لسان ک تبیغه کما نارا ابدیه ک هشدک و لبشه دزما
جداسی ملت مسیلا اول ک جمله لسان ک ایغه کما ابدیه اما هر بیدل بر کونه اصطلاح و کلمه ک وارد
اولا لسان خروادک حد جدا می بود بیدل دیل تریم چتریم لبشه شست سیدم اوسیم کوبت نسبت
قرقه اکمک و دوا صومسه است یسیر بشر قولانه صوفان لوقه صارصق بیا نه قوزو
اوجه رشقیون اووات ابرک کتون قورسوا اصرماد کون قورده قلی بترادا صقل
بوشقه ترنگش پیشو له کجول کترنگ و بزبا سوز کوه شوست کوزو هودا نامو کله اشنگش
اوطنو کاندش ره دن کلرین قورایدش زره به کدرین اینجه لونه بی قوز بازون و ابرکت
تجه اریا ریمه تقوی بوشقه یوقدر و الهی دونه سیم اوینیمتیر قوزو اکثر بوقسه اولدور برم
دای قی کواجر بد توپوت برکن او دبله بیازون داوومی کوریم یلیقینه یوموشق میدن
علیوم تبه سنجی زهر تا قرقی نوعه الصیون دای بی بکار بر لوبخه برام دخی غده بیل کونه لغت
وارا اما بوقده انکفا انک کما کثرت کتابت اولیه معده شمره کدر نشدن فالقوب بر کیمه و اولدو ابله

نادره کس

PRIOG 1. Dio stranice 147b na kojoj je ispisan brvatsko-turski razgovornik.

The Colour Red in Evliya Çelebi's *Seyahatname*

As in other Ottoman Arabic-script manuscripts, in Evliya Çelebi's *Seyahatname*, red ink was used for the writing of certain words (headings, key words, etc.), for the writing of lines above the words which had to be emphasized (as underlining is used in the Western tradition), and for characters in the form of a small circle or a flower which divided the text into smaller units or indicated verses. In such a manner, the colour red was used by the author or scribe of the text to emphasize what he considered important and to facilitate navigation throughout the text for both the author or scribe and the reader. Since the *Seyahatname* is an exceptionally extensive work, interpreting and understanding the parts marked with red ink can be helpful in achieving an overall survey of such a large corpus. This research comprised the parts of the *Seyahatname*'s Book V in which Evliya describes his visits to the territories of today's Croatia. The aim of this analysis was to answer the questions of where, how consistently, and – if it is possible to surmise – with what intention was the red ink used in the text. However, apart from the question of where and how the red ink was used in the text, this analysis, to some extent, also answers the question of to what extent the research of the parts emphasized with red ink can be helpful for understanding the contents of the *Seyahatname* and encourages new questions related to the process of its creation.

About twenty years ago, the novel *My Name is Red* by the Turkish Nobel Prize winner Orhan Pamuk attracted attention to the red ink in Arabic-script manuscripts. The Croatian translation of this novel was published thanks to Professor Ekrem Čaušević.⁴² The novel revived the world of Ottoman miniaturists, illuminators, and scribes, enabling readers to experience, together with the heroes of the novel, the pleasure of carefully observing illuminated manuscripts. Although the manuscript of Evliya Çelebi's *Seyahatname* is not illuminated, it can nevertheless be not only read but also observed as a visual artefact. With this paper, we wish to congratulate Professor Čaušević, recalling the enthusiastic period of translating and publishing the novel *My Name is Red*.

Keywords: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, palaeography, rubrics, the colour red

⁴² Orhan Pamuk, *Zovem se Crvena*, trans. by Ekrem Čaušević and Marta Andrić. Zagreb: Vuković&Runjić, 2004.